

Mellby kyrka

Antikvarisk medverkan i samband med restaurering av vindflöjlar,
Mellby socken i Eksjö kommun, Jönköpings län, Linköpings stift

Mellby kyrka

Antikvarisk medverkan i samband med restaurering av
vindflöjlar,
Mellby socken i Eksjö kommun, Jönköpings län, Linköpings
stift

Jönköpings läns museums dnr: 295/2018
Länsstyrelsens dnr: 433-2369-2019

Rapport och foto: Margareta Olsson (foto där inget annat anges)
Grafisk mall: Anna Stålhammar
Distribution: Digital pdf

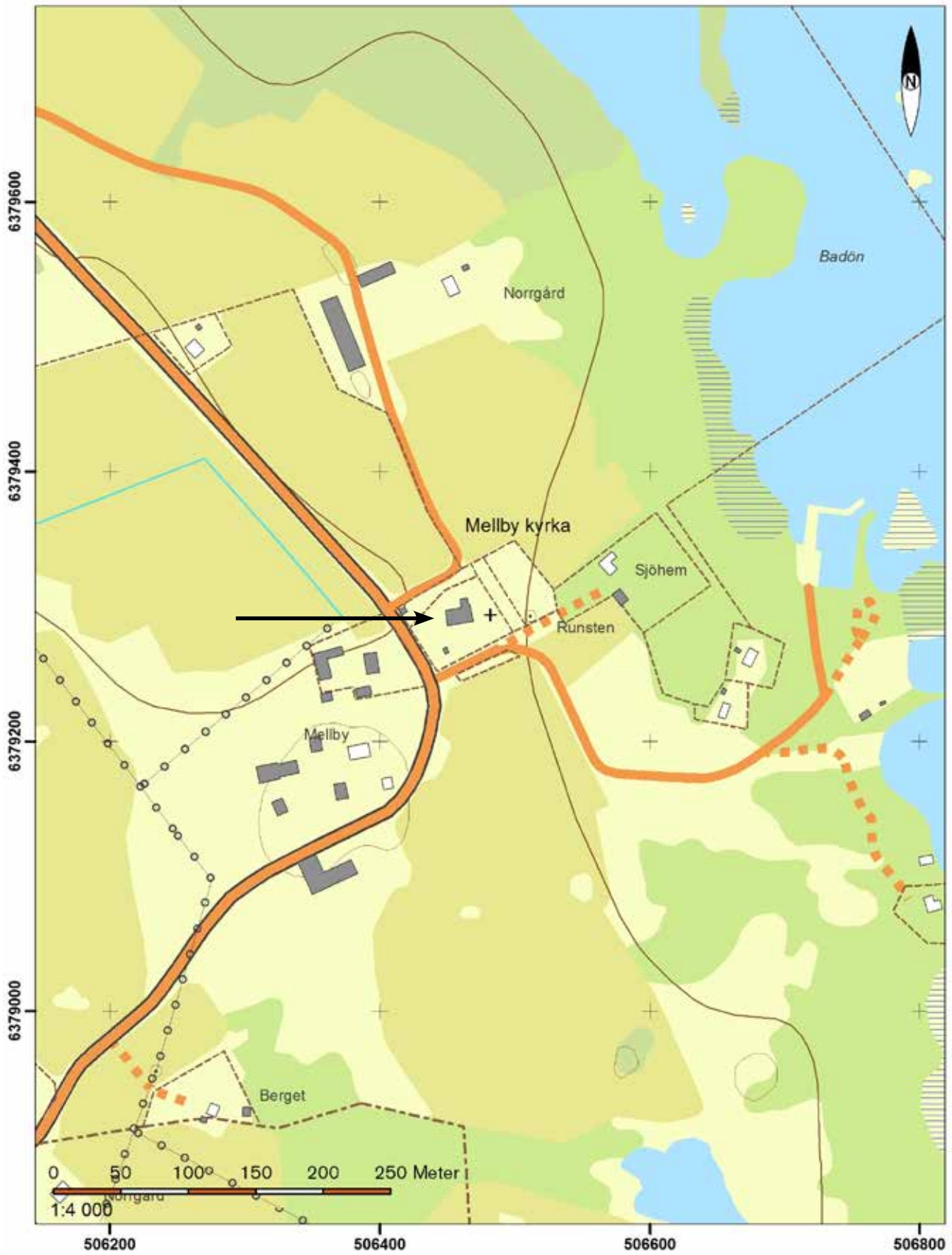
Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
© Lantmäteriet. Ärende nr MS2007/04833.

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2021

Innehåll

Inledning.....	5
Syfte.....	5
Historik.....	5
Beskrivning inför åtgärder.....	6
Vindflöjeln vid vapenhusets gavel, från 1689.....	6
Vindflöjeln vid korgaveln, från 1668.....	6
Vindflöjeln vid långhusets västra gavel, från 1818.....	7
Skadebild.....	8
Vidtagna åtgärder.....	9
Vindflöjeln vid vapenhusets gavel.....	9
Lagningar.....	9
Målningsbehandling.....	9
Vindflöjeln vid korgaveln.....	9
Rekonstruktion.....	9
Målningsbehandling.....	10
Vindflöjeln vid långhusets västra gavel.....	10
Lagningar.....	10
Återmonteringen på kyrkan.....	12
Administrativa uppgifter.....	12
Referenser.....	13
Bilder efter återmonteringen på kyrkan i april 2020.....	14

Utdrag ur digitala fastighetskartan.

Inledning

I samband med en omtjärning av spåntaken på Mellby kyrka 2018 togs de tre vindflöjlarna på kyrkans tak ned för restaurering. Länsstyrelsen lämnade tillstånd till denna åtgärd den 20 juni 2019 enligt åtgärdsförslag framtaget av Stensjöns smedja. Restaureeringen av två flöjlar samt rekonstruktion av den tredje utfördes vid samma smedja under perioden september 2019 till januari 2020. Återuppsättningen på kyrkan gjordes i mars 2020 av T Ljungdahl Byggnadsvård, Tranås.

Länsstyrelsens beslut stadgar att arbetena skall följas av antikvarisk medverkan. Södra Vedbo pastorat har valt att anlita Jönköpings läns museum för detta. Handläggare har varit antikvarie Margareta Olsson, som även sammanställt föreliggande rapport. Rapporten sammanfattar vad som framkom vid arbetena.

Syfte

Samtliga vindflöjlar var i behov av rengöring från rost, lagningar och ommålning. Med hänsyn till den höga åldern för två av flöjlarna, från 1668 och 1689, behövde detta ske med ytterst varsamma metoder. Vid besiktning bedömdes vindflöjeln från 1668 vara i ett så pass dåligt skick att den inte var möjlig att laga. Istället gjordes en noggrann rekonstruktion/kopia av denna. Bortfallna delar av ornamentiken återskapades. Originalflöjeln kunde därmed bevaras oförändrad.

Historik

Mellby kyrka har dendrokronologiskt daterats till omkring 1290, vilket sammanfaller med de äldsta skriftliga beläggen. Den är typisk för de stenkyrkor som tillkom under 1300-talets förra hälft och har ett rakslutet kor och saknar torn. År 1667 byggdes vapenhuset i trä mot västra gaveln. Kyrkan renoverades året därpå. Kyrkan renoverades även 1699 och 1829. Kyrkan har branta spåntäckta tak och gavelrösten, där spåntäckningen förnyats genom tiderna, senaste tillfällena 1968 och 1999.

Två av vindflöjlarna efter att de tagits ned 2018. Båda har kraftiga rostangrepp och är bitvis skadade.

Flöjeln på vapenhuset har drak huvudform. Nedre käftan i gapet saknas. Årtalet 1689 och initialerna KMS finns instansade i flöjeln.

Vindflöjeln från vapenhuset. Två av vädersträckspilarna är kraftigt deformerade.

Beskrivning inför åtgärder

De berörda vindflöjlarna är samtliga från förindustriell tid och hantverksmässigt tillverkade i smide. Sannolikt har de tillverkats av någon lokal smed, möjligen vid Bruzaholms bruk. De kan dateras utifrån den genombrutna inskriptionen på varje enskild flöjel. Utifrån placeringarna på kyrkans tak kan de beskrivas enligt följande.

Vindflöjeln vid vapenhusets gavel, från 1689

Beskrivning

Vindflöjeln består av en stam med vädersträckspilar, flöjel och kröndecor. Stammen är av fyrkantsjärn med återkommande vriden dekor. I den översta delen med flöjeln övergår staget till ett smalare rundjärn. Vädersträckspilarna som sitter i genomgående hål i staget är av plattjärn och smalnar av till spetsig form vid ändarna. Flöjeln är av smidd plåt som stansats ut till en drak huvudform. Den är utformad i dekorativt smide som har sina rötter i en vikingatida/tidigmedeltida formvärld. Yttre delen bildar själva gapet med två käftar och en tunga, vars spets har typisk hjärtform. Dekoren är delvis genombruten och i flöjeln inre del bildar den en solform. Årtalet "1689" finns i den övre delen och bokstäverna "KMS" i den nedre (sista bokstaven saknas delvis). Dessa avser tillverkningsåret respektive smedens initialer. Flöjeln sitter med två nitade svep i stammen som tillåter att den vrider sig efter vinden. Överst på stammen sitter en kröndecor i sirligt format smide som bildar ett hjärta. Längst ned på stammen finns två utsmidda delar för infästningen i taket. Flöjeln är behandlad med svart oljefärg och underliggande stenkolstjära.

Skadebild

Skicket på vindflöjeln är förhållandevis gott med stabila färglager och enbart rostangrepp i mindre utsträckning. Rost förekommer främst bakom åskledarfästena. Den nedre käftan på flöjeln saknas. Två av vädersträckpilarna har av okänd anledning bockats kraftigt, så att de är felriktade.

Vindflöjeln vid korgaveln, från 1668

Beskrivning

Vindflöjeln består av en stam med smidesdekor, väderstäckspilar, flöjel och krönklot. Stammen är av fyrkantsjärn som är något tillplattat i det liggande planet och som kontinuerligt smalnar i riktning mot krönet. I höjd med flöjeln har stammen en rund profil. Smidesdekoren som sitter på $\frac{1}{3}$ avstånd från nedre änden består av fyra sirligt formade s k *bockhorn* som fästs in med ett svep av plattjärn vid midjan. Väderstäckspilarna består endast av nord-sydliga pilar av plattjärn som sitter i genombrutet hål i stammen. Pilarna smalnar av mot ändarna och här förekommer även förtunnande anvisningar. Dessa indikerar att det vid dessa yttre ändar ursprung-

ligen varit försedda med järnklot, vilka saknas sedan länge. Flöjeln är av smidd plåt med en utstansad drakhuvudform. Dekoren som upptar stora delar av ytan är rikt utsirad och genombruten. I likhet med flöjeln på vapenhustaket från 1689 är formspråket typisk för kyrkligt smide från medeltiden vilket på landsbygden levde kvar fram till slutet av 1700-talet. Yttre delen antar formen av två käftar med stansade tänders och med en tunga i mitten. Tungan har två genombrutna hjärtan och en kluven spets. Inre delen har en stor genombruten solformad dekor. Vid övre kanten finns årtalet 1668 utstansat. Årtalet avser tillverkningsåret. Flöjeln är infäst med två nitade plåtsvep. Under det nedersta svepet sitter en smidesring som håller flöjeln på plats. Vid stagets nedre ände har två delar smitts ut för insättningen i taket. Ett snedställt stag i fyrkantjärn finns här vilket monterats med smidd nit.

Skadebild

Vindflöjeln har rostangrepp över hela ytan. På flöjeln nedre del och på båda infästningssvepen finns aktiv gravrost och järnet är i dessa delar kraftigt nedbrutet och försvagat. Två mindre bitar av flöjeln har brutits loss och saknas, dels vid nedre käften, dels en del av soldekoren. Smidesdekoren på stammen är skadad av korrosion vid ändarna. Den övre hälften av krönklotet saknas och i denna kan vatten ansamlas.

Vindflöjeln vid långhusets västra gavel, från 1818

Vindflöjeln består av en stam med sirlig smidesdekor, vädersträckpilar, flöjel och krönklot. Utformningen har vissa drag som liknar långhustaketets andra vindflöjel men är samtidigt förenklad i formen. Stammen är av fyrkantjärn som smalnar av i riktning mot krönet. I höjd med flöjeln är stammen runt. Smidesdekoren har motsvarande bockhornsform som långhustaketets andra vindflöjel men är något

Vindflöjeln vid korgaveln är från 1668 och därmed äldst. Den har en rikt utbildad drakhuvudformad flöjel och sirlig smidesdekor i nedre delen. Ursprungligen har ändarna vid krönet och vädersträckspilarna haft järnklot.

Mitt i raden ligger vindflöjel från långhusets västra gavel. Denna är enklare utformad och har försetts med årtalet 1818.

Under blysvepen till åskledarens infästning har det uppstått korrosion.

Det övre svepet hade brustit och provisoriskt lagats med järntråd.

Infästningen i taken var gjord med dubbla klippspik.

större. Vädersträckspilarna är enbart nord-sydligt riktade och består av plattjärn utan tydlig pilform vid ändarna. Järnet är infäst i genombrutet hål i stammen. Flöjeln består av smidd plåt och har en kraftigt förenklad drakhuvudform. Både den konstnärliga och hantverksmässiga kvaliteten, som är utmärkande för de båda andra flöjlarna från 1600-talet, saknas hos denna senare utförda flöjel. Den består av en plåt som är infäst med två nitade plåtband, vilka på ena sidan följer hela övre respektive undre kanten. Den yttre delen bildar ett gap med två käftar och en tunga. Tungan har en snarlik form som långhustakets andra flöjel med två genombrutna hjärtan och en kluven spets. Årtalet "1818" finns utstansat i den inre delen och avser tillverkningsåret. Nedre änden av stammen är delad och har utsmidda delar för infästningen i taket. Den nedre delen är försedd med ett snedställt stag av fyrkantsjärn.

Skadebild

På flöjeln finns ganska omfattande rostangrepp, bland annat med gravrost. Flöjelns övre svep är skadat och har provisoriskt lagats med järntråd. På staget finns fläckvis rost vid de lägena där åskledarens infästning har suttit. Övre delen av krönklotet saknas.

Vidtagna åtgärder

Samtliga vindflöjlar demonterades från taket på kyrkan inför restaurering på verkstad. Restaureringen utfördes vid Stenssjöns smedja av smeden Roland Svensson.

Vindflöjeln vid vapenhusets gavel

Lagningar

De deformerade väderstreckspilarna var i behov av att riktas. Eftersom det förekom brottanvisningar så bedömdes det finns risk för brott i samband riktningen. Alternativet skulle vara att ersätta originaldelen. Riktningen vidtogs genom uppvärmning av delen och försiktig riktning, vilken lyckades utan att skador uppstod.

En sentida lagerbricka som satt på staget under flöjeln bibehölls eftersom denna höll flöjeln på plats och skyddade mot nötning av själva infästningssvepet. Brickan målades dock in med svart färg.

Målningsbehandling

Hela vindflöjeln rengjordes noggrant från rost med mjuk stålborste. Samtliga spalter behandlades med rå linolja. Ommålning gjordes med svart linolfärg i två strykningar.

Vindflöjeln vid korgaveln

Rekonstruktion

Vindflöjeln hade utsatts för rostangrepp under lång tid och ytan hade tjocka skikt med svartrost. Skulle dessa avlägsnas skulle alltför mycket av godset försvinna, stommen försvagas och utmattningsbrott riskeras både vid en lagning och på sikt. Därför gjordes bedömningen att en restaurering inte var möjlig utan att en rekonstruktion istället fick göras. Originalflöjeln från 1668 togs därmed ur bruk. Den bevarades och placerades invändigt i kyrkan för framtida förvaring.

Vid rekonstruktionen stod den äldre vindflöjeln som förlaga. Samma typer av hantverksmässiga smidesmetoder som använts när den tillverkades eftersträvades. De delar av dekoren som saknades rekonstruerades på den nya flöjeln eftersom dessa med stor säkerhet kunde uttolkas utifrån den befintliga flöjeln och inga tveksamheter rådde kring exakt hur dessa varit utformade. Detta innebar att en trekant i flöjelns soldekor återskapades, att en del av drakens nedre käft som saknades utbildades och att det yttre hjärtat i tungan gjordes tydligare. Kröndekoren i form av ett tvådelat järnklot återskapades i smidd järnplåt. Även väderstreckspilarna försågs med ändklot i samma storlek och utformning. Dekoren på flöjeln kunde antingen stansas ut med verktyg eller skäras med vattenskriningen. Det senare är en sentida metod men den ger en mer exakt överföring av dekoren. Dekoren utfördes därav med vattenskriningen och efterbearbetades vid kapsnitten för att skapa en mjukare handbearbetad kant.

Väderstreckpilarna på flöjeln från 1689 riktades.

Kanterna på den nya flöjeln efterbearbetas efter vattenskriningen av dekoren av smeden Roland Svensson. Foto Roland Svensson.

Svepen på den nya flöjeln nitas fast. Foto Roland Svensson.

Originaldelarna av stag och klot dokumenterades inför rekonstruktionen av de nya ändkloten. Foto Roland Svensson.

Smidningen av stammen. Foto Roland Svensson.

Smidesdekoren till den nya vindflöjeln före fastmoteri-
ng. Foto Roland Svensson.

Originalflöjeln bredvid den färdigställda rekonstruktionen. Dekoren på flöjeln som skadats genom århundradena återskapades på den nya. Även kloten på de tre ändarna återskapade. Foto Roland Svensson.

Frågan om den nya flöjel skulle förses med årtal 2019 eller 1689 diskuterades. Beslut togs om att föra över samma årtal som fanns på originalet eftersom detta representerar det årtal då kyrkan erhöll tillbyggnaden av det nuvarande vapenhuset.

Vid rekonstruktionen användes äldre välljärn vilket generellt har högre kolhalt och därmed en högre beständighet mot rost än dagens järn. De exakta dimensionerna på järnet kopierades utifrån originalet. Snedstaget hade enbart nitats fast och inte fastsvällt. Samma metod för infästning utfördes på den nya flöjeln. Järnsvepet kring smidesdekoren var något slarvigt utförd och löpte inte hela sträckningen runt dekoren. Detta utförande kopierades.

Målningsbehandling

Den nya vindflöjeln behandlades med äkta dalbränd furutjära. Denna typ av behandling var vanlig på järn i utomhusmiljö i äldre tid. Spår av trätjära återfanns även på flöjlarna. Behandlingen kunde godtas på denna nytillverkade flöjel med anledning av att denna, till skillnad från de båda andra, saknar kulturhistoriska värden. Metoden kan även ses som en fullskalig test med möjlighet att följa upp hur behandlingen står sig hållbarhetsmässigt på sikt och hur väl den skyddar järnet. Tjäran är framställd i tjärdal av furustubbar av en privatperson i Tranås. Tjäran svartpigmenterades och hettades upp före behandling.

Vindflöjeln vid långhusets västra gavel

Lagningar

Det övre bandet på flöjeln hade en rostskada med brott i anslutning till flöjels övre svep vid stammen. Bandet klipptes av i den berörda delen och lagades i med nytt plåtband. Ett nytt hål togs upp i än-

Det skadade övre svepet byttes ut. Foto Roland Svensson.

den av det befintliga bandet och en extra nit sattes dit. Detta för att få infästning av bandet och det utbytta svepet. En skadad nit till det nedre bandet ersattes. Spalterna mellan plåtarna rengjordes från rost och behandlades med Isotrol grund för att förhindra nya rostangrepp. Krönkulan som enbart bestod av nedre delen lagades upp och försågs med ny övre del så att den åter blev hel. Kulhalvan utfördes av äldre välljärn.

Flöjels övre svep var skadat. Foto Roland Svensson.

Flöjeln efter demontering och rengöring. Foto Roland Svensson.

De äldre vindflöjlarna efter målningsbehandling. Foto Roland Svensson.

Vindflöjeln från 1818 efter utförda lagningar. Foto Roland Svensson.

Nyttillverkad smidd spik till infästningen.

Den rekonstruerade vindflöjeln, närmast i bild, med fästdon till åskledaren monterade på stagets nedre del.

Fästdonen specialtillverkades av Stenssjöns smedja och målades med svart linoljefärg.

Återmonteringen på kyrkan

Vindflöjlarna var infästa med klippspik i takens stormlister, två spik i varje hål för att bilda en kilning. Infästningen hade fungerat men en stabilare infästning skulle erhållas om man använde grövre smidd spik och ett spik i varje hål. Därför utfördes infästningen nu med nyttillverkad smidd spik. De befintliga spiken togs tillvara.

Befintlig åskledare anslöts på olika sätt på den nyttillverkade och båda äldre vindflöjlarna. Till den nyttillverkade vindflöjeln anslöts åskledaren till själva vindflöjelns bas (utan spröt). Eftersom de äldre flöjlarna kan ta skada i samband med ett åsknedslag så monterades spröt på dessa. En negativ konsekvens av detta är att flöjeln inte kan vrida runt i vinden såsom avsikten varit. Spröten och åskledaren monterades med särskilt framtagna fästdon, vilka syftade till att undvika att spaltkorrosion skulle bildas bakom donen. Donen som tillverkades av Stenssjöns smedja bestod av brickor med dubbla märlor, gängade i ändarna och försedda med sexkantsmutter.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 433-2369-2019
 Jönköpings läns museums dnr: 295/2018
 Byggherre: Södra Vedbo pastorat
 Huvudentreprenör: T. Ljungdahl byggnadsvård AB
 Entreprenör smide: Stenssjöns smedja, Roland Svensson
 Antikvarisk medverkan: Margareta Olsson
 Rapportansvarig: Dito
 Rapportgranskning: Anders Franzén
 Län: Jönköpings län
 Kommun: Eksjö kommun
 Socken: Mellby socken
 Fastighetsbeteckning: Eksjö Mellby 12:1

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Arkiv

Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA)

Handlingar rörande Mellby kyrka

Jönköpings läns museum (JLM)

Handlingar rörande Mellby kyrka

Tryckta källor och litteratur

Haas, Jonas. 2006. *Mellby kyrka –Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning*. Byggnadsvårdsrapport 2006:55. Jönköping.

Lindqvist, Gunnar. 1988. *Mellby kyrka*. Uddevalla.

Gullbrandsson, Robin. 2011. *Kulturhistorisk inventering av medeltida taklag i Linköpings stift –kartläggning av 11 kyrkors takkonstruktioner*. Byggnadsvårdsrapport 2011:01. Jönköping.

Vindflöjeln från 1668 togs ur bruk och ställdes in i kyrkan för framtida förvaring. Flöjeln bör föras upp på kyrkans inventarieförteckning.

Bilder efter återmonteringen på kyrkan i april 2020

Den restaurerade flöjeln från 1689 på vapenhustaket .Foto Elmer Franzén, T. Ljungdahl byggnadsvård.

Den rekonstruerade vindflöjeln vid korgaveln. Foto Elmer Franzén, T. Ljungdahl byggnadsvård.

Den restaurerade flöjeln från 1818 på långhustaket, vid västra gaveln. Foto Elmer Franzén, T. Ljungdahl byggnadsvård.

Vintern 2019/2020 utfördes en restaurering av vindflöjlarna på Mellby kyrka. De tre vindflöjlarna i smide togs ned från kyrkans tak och åtgärdades vid Stensjöns smedja, utanför Nässjö. Flöjeln vid korgaveln från 1668 var kraftigt nedbruten av rost varför en kopia istället fick tillverkas.

